

MİTHAT PAŞA'NIN ŞEHADETİNE DAİR BİR ARAŞTIRMA

Yrd. Doç. Dr. İlknur HAYDAROĞLU*

Mithad Pasha: A Prominent Historical Portrait and His Tragic Death

ÖZET

İnsanlık tarihi bir çok kahraman ve çoğunun da trajik öyküleriyle doludur.

Bu kahramanlardan biri de ömrü başarı ve hizmetle dolu, halkı tarafından sevilen sayılan bir devlet adamına, Mithat Paşa'ya aittir. Mithat Paşa'nın öyküsü de tarihin acı sayfalarından birini oluşturur.

Bir komplo ile suçlanan böyle bir konuma gelmiş kişiye yakışmayacak kadar ağır ve hakir bir cezaya ve çok acı bir ölüme mahkum edilen Paşa'nın öyküsü tarihe yazılmış bir ibrettir.

Zor şartlarda mahkumiyetini sürdürmesi, hasta, yaşlı bir insan olarak ölümü görerek yaşaması, sonunun geldiğini anlaması ve cellatları karşısında gördüğü andaki duyguları insanı dehşete düşürür.

Mahkumiyet günlerini, ölüm gecesini neler yaşandığını ayrıntıyla ele almak, haksızlığa uğramış bir devlet adamına göstermemiz gereken saygının bir işareti olmalıdır.

Haksızlığa uğramış, hak etmediği hakaretlere maruz kalmış nice kahramanlara şükran ve saygılarımızla.

Anahtar Kelimeler: Mithat Paşa, Taif, Sürgün, İdam, Cinayet, Şehadet.

ABSTRACT

In human history tragic portraits of human destiny follow one after the other in rapid succession. Life story of Mithad Pasha an exemplary politician

* A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

whom everyone adored, takes an important place among the stories of such classification.

Mithad Pasha showed an outstanding quality in phases of his career. His affection to fulfil his duties and his unusual degree of infatuation with his country and nation were admirable.

His story was a life experiment which reflected a downhearted story of an unjustly accused statesman. His hard life in prison was punctuated by a dreadful nearness of death, which was entrenched horrors as the gateway to executioners, and he was further handicapped by ill-health

The studying of the crime committed to the Pasha whic aims to reveal his tragic death story in detail, as well as some aspects of his charcter and virtues, is expected to be a reaction to such unjust dispositions.

Key Words: *Midhad Pasha, Taizz, exile, execution, Crime, martyrdom.*

Her ülkede her devirde halkı tarafından sevilen, sayılan, vatansever, ülkesi için cansiperane çalışmış, kimi kendi döneminde, kimi daha sonra takdir görmüş ya da her zaman geçmişde de, günümüzde de hayranlık ve şükran duyulan pek çok kahraman vardır.

Bu tarihi kahramanlardan biri de devrinin en parlak, en başarılı, hürriyetperver siyaset adamlarından biri olan Mithat Paşa'dır.

Onun başarılı devlet adamlığını, nasıl suçlanıp hüküm giydiğini, Taif zindanına gidişini ve oradaki yaşamını şehadetine ve hatta sonrasına kadar olan olayları ele alan pek çok kaynak vardır.

Bunlardan İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Bekir Sıtkı Baykal'ın bu konudaki eserleri başta olmak üzere Taif öncesini, Taif'i ve Taif sonrasını olaylarda adı geçen her şahıs için ayrı bakış açısıyla birinci elden belgelere dayanarak konu edinen çok sayıda kaynak bulunmaktadır.

Ancak bilgi çokluğu, belge çeşitliliği ile dokunmuş, uzun bir süreci kapsayan, çok sayıda kişinin yer aldığı tarihi olaylar zincirini irdeleyen bu kaynakların bilimsel, belgesel bir anlatımla sundukları bu süreçte her olayın çok önemli oluşu, bir çok belgeye dayanan uzun ve ayrıntılı ele alınışı gibi nedenlerle üzerinde durmak istediğimiz "Şehadet Gecesi"ni gözden biraz uzak tutup ve bizce üzerinde durulup, her ayrıntısının titizlikle tetkik edilmesi gereken "Şehadet Cinayeti"nin araya sıkışmış bir dehşet olayı olarak kalmasına yol açtıkları kanısındır ki "Şehadet" olayını ayrıntılı bir şekilde ele almamıza neden olmuştur. "Şehadet Olayı", neden o gecenin başlı başına inceleme konusu olarak ele alınması gerektiği düşüncesine gelince; bizi bu olaylar zincirinin en büyük ve en dramatik sonucunun, bir anlamda son noktasının olması ötesinde insan olmak açısından da ilgilendirdiği içindir.

Ömrü boyunca devletine, milletine büyük hizmetler vermiş, geldiği konum itibariyle asla böyle bir sona yakışmayan, bu kadar dehşetli ve dramatik bir cinayete kurban gideceği akla bile gelmeyecek kadar şanslı, başarılı bir Paşanın işlemediği bir suç için (Sultan Abdülaziz'in hallinden sonra ölümüyle suçlananlardan en önemli şahsiyet Mithat Paşaydı) en ağır ve hakir cezalara, davranışlara maruz bırakılıp en aşağılayıcı ölüme (her ne kadar şehitlik mertebesine ulaşmış ise de, işlenen cürüm insanlık dışı bir zulümdür) mahkum edilip, an be an ölümü göstere göstere, yaşata yaşata ecelin soğuk nefesini hissettire hissettire manen ve maddeten öldürülmesi hangi insanlığa sığar ki.

Zaten düştüğü durumun ağırlığı altında ezilen, güvenmediği kişilere minnet etmemek için rahatsızlığını bile¹ bildirmek istemeyen, yakınlarını içine bulunduğu durumun vehametinden uzaklaştırıp üzülmelerini önlemek için mektup yazarak teskin etmeye çalışan, öldürüleceğine kesin kanaat getirdikten sonra çaresizlikle o anın gelmesini bekleyen bir insanın psikolojisini, düşüncelerini ve o an geldiğinde nasıl bir ruh hali yaşadığını düşünmek bile bizi dehşete düşürmeye yeter.

Bu nedenle bu kadar dramatik bir olayın, olaylar zinciri içersinde kaybolup gitmesine razı olmak asıl konunun, bu cinayetin vahşeti oluşuna dikkat çekmek düşüncesine kapılmamak mümkün değildir.

Şehadet gecesinin ve cinayet anını konu edinen bir çok belge ve eser yanında Türk İnkılâp Tarihi Arşivi'nde rastladığımız ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde de bulunan çok sade ve yalın bir dille olayı hikaye eden, yazarı belli olmayan² küçük bir kitapçık (muhtemelen muhtasar risale olmalı, muhtasar risale olmasa bile mufassal risale ile çok büyük benzerlikler gösterdiği ve hemen hemen aynı cümlelerin kullanıldığı diğer kaynaklarda da tamamı yer almadığı için, her kaynağa karşı duymamız gereken şüpheyi elden bırakmayarak risaleyi tanıtmak düşüncesindeyiz Hayrullah beyin risalesi olma ihtimali kuvvetli olduğu için, aksini ispatlayana kadar onun risalesi olarak kabul edeceğiz.) Mithat Paşa olayı gerçeğini bir kere daha değişik bir açıdan ele almamız gerektiğini düşündürdü.

Bu konudaki kaynakları birbiriyle kritik ederek, insani açıdan ele alacağımız olayla ilgili küçük kitapçığı temel alarak, yeri geldiğince diğer kaynaklarla destekleyerek şehadete giden süreci yeniden irdelemek istedik.

¹ Rahatsızlığı (çıban çıkardığı) ve neden bu rahatsızlığını önceden bildirmedeği, ele alacağımız risalede iki nedene dayandırılmaktadır. Birincisi doktorun tecrübesizliğine güvensizliği ikincisi bu bahane ile kendisine zarar verileceği kuşkusunu (*Mithat Paşa ve Damat Mahmud Paşa Huzuratının Sultan Abdülhamid'in Emriyle Keyfiyet-i Şehadetleri*, Birinci Tab, Cenova, Mizan Matbaası, 1914, s. 12)

² Risalenin yazarı İ.Hakkı Uzunçarşılı'ya göre tahminen Hayrullah Efendi olup, bu kişi daha sonra incelememizde yer alacaktır. (Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; "*Mithat Paşa ve Taif Mahkumları*", 1992 Ankara, TTK. S. 74.)

Çünkü temel alacağımız küçük kitapçık Mithat Paşa ile aynı kaderi paylaşan onlara manevi bağlarla bağlı olan, olayları onlarla birlikte yaşayan ancak cinayetten kurtulan bir kişi tarafından (1874 de şeyhülislâm olan ve Abdülaziz'in halline dair fetva veren ve bunun için suçlanan Hayrullah Efendi olmalı)³ ele alındığı için, eser belgesel niteliğinin yanısıra hikaye edilen cinayetin dehşetine, Taif'deki talihsiz kurbanların çaresizliğine dikkat çekmektedir.

Bu kitapçığın başlangıcında yazar, Mithat Paşa'nın tercüme-i halini ileride risale şeklinde yayınlanacağını, şimdilik müsvedde niteliğinde olduğunu belirtmektedir.

“Şehid-i mumaileyhin tarihleri mazbut olarak mükemmel bir tercüme-i halini ileride risale şeklinde tab ettirdiğimiz vakit yazmak üzere şimdilik muhtasar ve umumi surette tahririyle iktifa edeceğiz...”⁴

İ.H.Uzunçarşılı eserinde mufassal risaleden yararlandığına, muhtasar risale ile mufassal risalelerin benzer noktaları bulunduğuna işaret etmekte ve Mithat Paşa ile arkadaşlarının Taif'e gönderilmesiyle başlayan incelemesini, onların Taif'deki yaşantılarını, şehadetlerini, diğer tutuklular ve tutuklulara nezaret eden görevliler hakkında bilgi vererek, belgelerle örnekleyerek bitirmektedir. Uzunçarşılı kitabında mufassal risaleye yeri geldiğince olaylarla ilgili olan kısımları parça parça olmak üzere değişik bölümlerde yer vermektedir.

Risalenin tamamını, aynen vermekten çok, işlediği konuyu destekleyen kısımlarını ele almış, bazen de muhtasar risale ve diğer kaynaklarla kıyaslamıştır. Biz elimizde olan kitapçığa daha fazla yere vererek, hatta bu risaleyi tanıtım mahiyetinde bir irdelemeyle olayları hikayelendirmeyi, şahadet olayını duygusal açıdan vurgulayarak anlatmayı amaçladık.

Bunun için risaleden söz ederek ve yeri geldiğince başka kaynaklarla karşılaştırarak, olayı birazda duygusal bir yaklaşımla ele alacağız.

Küçük kitapçığımızla birlikte kritik edeceğimiz kitaplar –bu konuda yazılmış bir çok kaynak olmakla beraber- birinci elden belgelere dayanan temel nitelikli oluşlarından dolayı “Mithat Paşa ve Taif Mahkumları (Uzunçarşılı, İsmail Hakkı) “İbretnüma” (Baykal, Bekir Sıtkı) “Mithat Paşa” (Yücebaş, A.Hilmi) “Mithat Paşa'nın Hatıraları” (O.Selim Kocahanoğlu) adlı eserler olacaktır.

Her olay ya da kişi hakkında hepsinde ayrı yerlerde, farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Birinde ayrıntılı ele alınan bir konu diğerinde kısaca verilmiş olduğundan birlikte kritik edilecektir.

³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 74

⁴ Hayrullah Efendinin Risalesi, *a.g.e.*, s. 3. (Türk İnkılâp Tarihi Arşivi Kutu No: 13, Gömlek No: 9, Belge No: 9 (22))

Temel aldığımız risalenin başlangıcında neden kaleme alındığı ifade edilip Mithat paşa hakkında bilgi verilmeye geçilmektedir.

Mithat Paşa'nın Niş'e tayin edildiğini⁵ oradaki başarısı nedeniyle örnek bir uygulama sonucu düşünülen Tuna vilayeti Valiliğine getirildiğini, buradaki Bulgar Komitalarına karşı gösterdiği siyasi başarı nedeniyle önceleri hem Bab-ı Ali'nin hem de Yabancı Devletlerin takdirini kazandığını⁶ sonraları kendi politikalarının tehlikeye girdiğini gören Yabancı Devletlerin, Bab-ı Ali'ye Paşanın komitacılara karşı aldığı tedbir ve cezaları şikayet ettiklerini, bunun üzerine Mithat Paşa'nın İstanbul'a çağrıldığını 1872 senesinin de birinci defa Sadrazamlığa getirildiğini belirtmektedir.⁷

Yazar Mithat Paşa'nın Sadarete geçişinden sonrası için yaptığı değerlendirmede Sultan Abdülaziz'in keyfi icraatta bulunduğunu, Esad Paşa'yı Hüseyin Avni Paşa'yı Mahmud Nedim Paşa'yı dama oyunu oynar gibi üç-beş günde bir Sadrazamlık makamına getirmeye başladığını ve bu nedenle Sadrazam Mithat Paşa'yı Bağdat'a Vali olarak gönderdiğini ifade etmektedir.⁸

Risalenin devamında da Mithat Paşanın Beyrut'daki başarıları anlatılmaktadır.

Yazar onun Fırat'ta vapur işlettiğinden çok güzel yollar yaptırdığından ve geçmişte Bulgarları Türk Mezaliminden kurtarmak için gelen Rusların, Tuna'nın (şimdiki Bulgaristan) gelişimine hayran kalıp köylülere "siz bize zarurettten, sefaletten şikayet ediyorsunuz idiniz bu zenginliği bu mağmuriyeti nankör gözleriniz görmüyor mu idi?"⁹ diye sormak zorunda kaldıklarından bahsederek Paşa'nın ne kadar isabetli ve başarılı işler yapmış olduğunu vurgulamaktadır.

Daha sonra risalede yazar Mithat Paşa'nın Bağdat'tan İstanbul'a davet edilerek Şuray-ı Devlet Reisliğine tayin edildiğini, bu sırada Sultan Abdülaziz'in ölümüyle Saltanata Sultan Murat'ın geçtiği ancak rahatsızlığı nedeniyle yerine Sultan Abülhamit'in hükümdar olduğunu, Mithat Paşa'nın yeniden Sadaret makamına getirildiğini, bunun sadece vakit kazanmak için yapılan bir hile olduğu ve bu sırada Kanun-i Esasi'nin ilan edildiğini ve yasanın bir maddesi (113. madde) gereğince vatanından sürüldüğünü¹⁰ bazı devletlerin araya girmesiyle önce Suriye'ye oradan da İzmir'e Vali olarak tayin edildiğini anlatmaktadır.^{11*}

⁵ Hayrullah Efendinin Risalesi, a.g.e., s. 3

⁶ " " " a.g.e., s. 4.

⁷ " " " a.g.e., s. 5

⁸ " " " a.g.e., s. 6.

⁹ " " " a.g.e., s. 7.

¹⁰ Hayrullah Efendinin Risalesi, a.g.e., s.9.

¹¹ Sürgünden sonra 17 ay çeşitli Avrupa ülkelerini ve şehirlerini gezen, devlet adamlarıyla görüşen, çeşitli kurumları gören, yapılması gerekli ıslahatlar konusunda fikir sahibi olan Mithat Paşa (Uzunçarşılı, a.g.e., s. 2) Suriye Valisi olduktan sonra istifa etmek istemiş, oyalamak için Aydın Valisi ile yer değiştirmesi sağlanmış, çeşitli jurnallerle Cumhuriyeti istediği, Masonlarla

Mithat Paşa'nın İzmir'e naklinin, İstanbul'a yakın olması için düşünüldüğü ve bir "Mahkeme-i Kübray-ı Cinayet" oluşturularak idama mahkum edildiği belirtilen risalede "o büyük adamı ne ezillerle mahv ve telef ettiğini erbab-ı hamiyetteten bir zat-ı hakiki ve mufassal olarak bir risalesiyle bildirdiğinden bervech-i ati nakl ediyoruz."¹² denmekte ve olaylar aktarılmaktadır.

Risalede Taif öncesine pek değinilmemektedir. Paşalar nasıl ve neyle suçlandılar, nasıl hüküm giydiler ve Taif'de nasıl getirildiler, ilk günleri nasıl geçti, kalenin durumu nasıldı? Bunun gibi soruların cevabını Uzunçarşılı ve Baykal'ın¹³ eserlerinde ayrıntısıyla buluyoruz. Daha önce sözünü ettiğimiz Tabsıra-i İbret, Mirat-ı Hayret, Son Sadrazamlar, Son Sadrazamlar ve Başvekiller gibi belli başlı kaynaklarda da, konularla ilgili bilgiler mevcuttur. Ancak biz daha çok Şehadet Gecesi, öncesi ve sonrası üzerinde durduğumuzdan bu ayrıntılara girmedik.

Risalenin yazarı olduğunu tahmin edilen Hayrullah Ağa'nın Sultan Abdülaziz'in halli, Sultan Murat'ın tahta çıkması gibi olaylardan sorumlu tutulduğu (Şeyhülislam olması nedeniyle fetvasını vermişti), Mithat Paşa, Mahmut Paşa (Damat) Mustafa Pehlivan, Mabeyinci Fahri Bey ile birlikte hareket ettiği düşüncesi ile tutuklandığı bilinmektedir.¹⁴

Tutukluların 28 Temmuz 1881 günü başlayan Taif Seyahatleri Uzunçarşılı'nın eserinde¹⁵ ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta, ilk gelişlerinde Mekke Şerifi Abdülmuttalip Efendi'nin¹⁶ Sultan Abdülhamit'e yaranmak için tutuklulara ağır ve aşağılayıcı davranışlarda bulunduğu, Mithat Paşa, Mahmud

---

ilişkisi olduğu, Suriye'de hükümet kuracağı söylenmiş, kendisi bu konuda dikkatli olması için dostları tarafından uyarılmış ancak Sultan Abdülhamit'in samimi olduğuna inandığı için söylenenleri dikkate almamıştı (Uzunçarşılı *a.g.e.*, s. 3)

¹² Mithat Paşa'nın ayrıntılı hayatı, kişiliği ve devlet adamlığı hakkında "Tabsıra-i İbret", "Mirat-ı Hayret" isimli Paşa'nın kendi eserlerine, ibnülemin Mahmud Kemal İnal'ın "Son Sadrazamlar ve Başvekiller", Enver Ziya Karal'ın "Mithat Paşa", "O.Seli Kocahanoğlu'nun "Mithat Paşa'nın Hatıraları" ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Mithat Paşa ve Taif Mahkumları", A.Hilmi Yücebaşı'nın "Mithat Paşa", Bilal Şimir'in "Fransız Belgelerine Göre Mithat Paşa'nın Son Günleri" adlı eserlerine bakınız.

¹³ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁴ Baykal, Bekir Sıtkı; "İbretümâ" 1989. Ankara. TTK.Basımevi

¹⁵ İbretnuma'da Sultan Abdülaziz'in ölümü, Mithat Paşa ve Hayrullah Efendi'nin suçlanması, mahkeme tutanakları ayrıntılı bir şekilde verilmektedir. (Baykal, *a.g.e.*, s. 84-121.)

¹⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.11-16.

¹⁷ Şerif Abdülmuttalip Efendi, arasının açık olduğu Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa tarafından hilâfet davası nedeniyle isyan edeceği. Mithat Paşa'yı salıvereceği haberinin Mısır'da çıkan Vatan Gazetesi'nde yayınlaması üzerine ve uydurma bir irade ile, gece entarisıyla tutuklanıp evinden alınarak Taif kışlasına, eziyet ettiği mahkumların yanına kendisi de bir mahkum olarak gitmiştir. (Uzunçarşılı *a.g.e.*, s. 42). Ayrıca konu ile ilgili geniş bilgi için bakınız, Uzunçarşılı, İ.H; "Hicaz Valisi ve Kumandanı Osman Nuri Paşa'nın Uydurma Bir Risale ile Mekke Emiri Şerif Abdülmuttalib'i Azletmesi", Belleten CX, Sayı 39, s. 503 vd. Hülagü, Metin; "Osman Nuri Paşa, Hayatı ve Faaliyetleri (1840-1898), OTAM, 1994, Ankara, Sayı 5, s. 145 vd. Somel, Selçuk Akşin; "Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu", A.Ü.D.T.C.F., 1996 Ankara, Cilt XVIII, Sayı 29, s. 1 vd.

Paşa ve Hayrullah Efendi dışında herkese pranga vurulduğu ve zamanla bunların kalktığı belirtilmektedir.¹⁷

Ancak temel aldığımız risalede olaylar, Paşaların Taif'e gelişlerinin üçüncü yılından itibaren ele alınmakta fecii sonlarının biraz öncesindeki gelişmelerle devam etmektedir.

Risalenin devamını, daha önce belirttiğimiz kaynaklarla, yeri geldiğinde kritize ederek irdelenebileceği çalışacağız.

Risalede Taif kışlasındaki tutululuğun üçüncü senesi sonunda Mithat Paşa'nın sağ omzunda bir çıban çıktığı, bunun "Şirpençe" olduğu ve ameliyat gerekirse Paşa'nın yaşlılığından dolayı bunun riski bulunduğu, Mithat Paşa'nın bu durumu geç haber vermesinin de olumsuz yönde tedaviyi etkileyeceği¹⁸ söz konusu edilip Paşa'nın bunu vaktiyle haber vermemesi iki nedene bağlanıyor; "...birincisi kendisi henüz mektepten çıktığından (Doktor hakkında olsa gerek) ameliyat görmemiş olması, ikincisi de Mithat Paşa Hazretlerinin bu vesile ile elden çıkarılmak istenildiğinden haberdar bulunmasıdır. Çünkü Mahmut Paşa Hazretleri tarafından Naşid Efendi'nin (çıbanla ilgilenen askeri doktor) emniyet olunmaz derecede bir tabib olduğundan bahisle mezkur çıbanın tedavisi için Mekke-i Mükerrreme'de etıbbay-ı hazıkadan birinin gönderilmesini ve iktiza eden harcırah ve mesafiri kendi tarafından tesviye olunacağı meş'ur Hicaz Valisi Osman Paşa'ya (Mithat Paşa'nın haberi olmaksızın) gönderilen ricanameye mukabil hekim gönderilmek şöyle dursun cevap bile alınamamıştı..."¹⁹

Görüldüğü gibi Mithat Paşa'nın çıbanı önceden neden haber vermediği açıklanıp daha sonraki gelişmeler aktarılmaktadır.

Geç kalındığı ve doktor da tecrübesiz olduğu için çıbanın daha da kötüleştiği ancak zamanla sıradan bir çıban merhemiyile iyileşmeye başladığı ve durumun her gün Hicaz Vilayeti'ne haber verildiği oradan da telgrafla Saray'a bildirildiği anlaşılmaktadır.²⁰

Tutukluların gözetimi için görevlendirilen Onuncu Alay, Üçüncü Tabur Binbaşısı Çerkes Bekir Efendi bu sıralarda Taif kışlasına gelmişti.²¹

¹⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 25.

¹⁸ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁹ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 12.

²⁰ " , *a.g.e.*, s. 13.

²¹ Osman Nuri Paşa önce Hicaz Kumandanlığına getirilmiş hemen sonrasında Hicaz Valisi olmuştu. Burada da Şerif Abdülmuttalip ile çekişmesi artmış, bundan endişe duyan padişah Ömer Bey'i Taif'e göndermişti (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 37) Ömer Paşa işe başlar başlamaz Paşaları zehirletmeyi planlamış ise de bu durum anlaşılıp kendisinin yerine Mahmud Lütfi Paşa getirilmişti. (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 38) Tabur kumandanlığına da Çerkes Bekir Fahri Bey getirilmiş, Bekir Efendi ilk iş olarak aşağıda anlatılacağı gibi tutukluların her türlü hakkını kısıtlayıp baskı uygulamaya başlamıştı. (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.39)

Risale de bundan sonra anlatılanlara geçelim; Binbaşı Bekir Efendi'nin Taif'e gelişinin altıncı günü tutukluların ağaları her zaman olduğu gibi Cuma namazına giderler. Yalnız Mithat Paşa'nın ağası (hizmetârı) "Arif Ağa", Paşa rahatsız olduğu için gitmez. Bunu gören Bnb.Bekir Efendi, Arif Ağa'ya haber göndererek gelmesini ister. Arif Ağa gelen kişiye Mithat Paşa hasta olduğu için onu bırakamayacağını Binbaşı'nın emri ne ise söylemesini ifade eder. Memur Arif Ağa'yı götürüleceğini söyleyince Paşalar Bnb. Bekir Efendi'nin durum ne ise kaleye gelerek bildirmesini beyan ederler. Bunun üzerine hiddetlenen Binbaşı kaleye gelerek Paşaların, Ağalarını ve aşçıları görevden alıp tayınların kesileceği, bundan böyle tutukluların asker karavanasından²² yiyecekleri, tutukluların kendi paralarıyla tütün, yemiş, peynir, zeytin ve yumurta gibi şeyler alamayacakları, Hayrullah Efendi'nin haremının İstanbul'a gönderileceği üstelik artık asla saraya herhangi bir şey yazılıp takdim edilemeyeceği emrini verir. Olayların öncesine kısa bir geri dönüş yapalım; Mahkeme sırasında Sultan Abdülhamit Mithat Paşa'ya "Sürgüne gidince ailesinden kimlerle oturmak istediğini" soruyor ve sözlerle Mithat Paşa'yı kandırıyordu. Öldürülmeyeceğini, sürgün cezası ile kurtulacağını hatta belki de sürgünde pek zor şartlarda olmayacağını düşünen Mithat Paşa Taif'e geldikten iki ay sonra ailesiyle birlikte oturabilmek için başka bir yere naklini bile dilemişti.²³

Üstelik Taif'e gelişinden altı ay sonra da tamamen affedilmesi için dilekçe vermişti. Sultan Abdülhamit buna çok kızmış kaçmaya kalkarlarsa hemen cezalandırılmalarını emretmişti.²⁴

İşte bunun gibi Saray'a gönderilebilecek her türlü yazı ve dilekçeler yasaklanmış oluyordu.

Aslında Paşalara getirilen bu yasaklar onların daha önce rahat yaşadıklarını düşündürmemelidir. Gerçekte insanca bir takım ihtiyaçlarının zorluklar içinde karışlanması yasaklanmıştı. Taif'e gelişlerinden beri bir çok konuda mahrumiyet çekmekteydiler. Ama en önemlisi şüphesiz dünya ile irtibat kurabilmektir. "Kal'a içeriden alınır"²⁵ sözü gereği önce haberleşmelerini sağlayacak vasıta ve gönüllü kişiler bulmaya çalışmışlardır.

Önce Taburun doktoru Trabzonlu Salih Efendi, onun görevden alınmasından sonra aşçıları, şehirde Ali Vasfi Efendi, kale içinde Hafız Abdülkadir Efendi²⁶ haberleşmelerine yardımcı olmuşlardır.

²² Mithat Paşa, 5 Recep 1884 tarihli mektubunda karavana ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "Sekiz kişiye bir karavana olmak üzere cümlesi için sabahları iki karavana çorba ve akşamları turp yaprağı veya sair şeyden yapılmış keزالık iki karavana yiyecek getirilip önlerine konuluyor, herkes başına toplanır..." (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 55)

²³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 33.

²⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 34.

²⁵ Baykal, *a.g.e.*, s. 63.

²⁶ Hafız Abdülkadir Efendi Mithat Paşa'nın vasiyetnamesini ve tercüme-i halini kaleden çıkarıp İzmir'e kadar göndermiştir. (Baykal, *a.g.e.*, s. 65.)

Bu satırlar bize tutukluların insanlık dışı davranışlara maruz kaldıklarının ve kalacaklarının bir göstergesidir. Risalede özellikle Mithat Paşa'nın içinde bulunduğu durumun, iki defa sadrazamlık yapmış devlete ve millete onca hizmet etmiş bir kişiye yakışmayacak derecede olduğu, Paşa'nın "...bizler kutsal topraklarda bulunuyoruz. Bizi olsa olsa şehit ederler. Bu da dünya ve ahirette büyük bir nimettir..."²⁷ dediği belirtilmekte, Hayrullah Efendi'nin haremini İstanbul'a götürmek üzere Mekke'ye hareket edecek olan Bekir Efendi'ye şunları söylediği aktarılmaktadır:

"Vali Paşa'yı Sultan Abdülhamit hazretleri müşir etti. Mithat Paşa'nın bu devlet ve millete ettiği hizmetler eserleriyle meydandadır. İşte Mithat Paşa'nın bugün ne halde bulunduğunu görüyorsunuz. Edilen muamelelerden anlaşıldığına göre bu suy-i niyet olup onu da icraya sizleri vasıta edecekler. Vali Paşa nasıl müşir olduysa siz de Kaymakam, Miralay ve Liva olursunuz... Lâkin sizler Sultan Abdülhamit'ten evvel vefat ederseniz rütbelere mezar taşına yazılır, yok Sultan Abdülhamit hazretleri sizden evvel vefat ederse artık orasını bilemem. İş nasıl olur. Orasını sizler düşünün."²⁸

Paşanın bu sözlerinden devlete (tabii ki Sultan Abdülhamit'e) ne kadar kırgın olduğunu, güvenmediğini, hiç kimsenin de hangi yüksek mevkii de olursa olsun akıbetinden emin olamayacağını düşündüğünü anlıyoruz.

Bundan sonra yola çıkan Bekir Efendi, Mekke-i Mükerrrem'e gitmiş, gidişinin yedinci günü Cumartesi gecesini ağalarla beraber dönmüş ve onların dönüşünden birkaç gün sonra da Hayrullah Efendi'nin haremini geri gelmiş, ağalar, Hayrullah Efendi hariç Paşaların hizmetine verilmişti.²⁹

Üstelik Bekir Efendi Valinin Mithat Paşa'ya gönderdiği selamı iletirken her ne sebeple olduğu bilinmeyen bir izinle çarşıdan ne isterlerse alırdabileceklerini, daha önceki yasağın emir gereği olduğunu, yoksa kendisinin böyle bir davranışta bulunmayı istemediğini belirtmişti.³⁰

Değişen duruma bakacak olursak Mithat Paşa'nın Valiye gönderdiği mesaj yerine varmış hatta daha doğrusu hedefine ulaşmıştı.

Bundan sonra çarşıdan istedikleri şeyleri alırdabilen tutukluların yaşadığı "süt" olayı da çok ilginç ve trajiktir. Risalede bu olay şöyle hikaye edilmiştir: "Bir gün Mithat Paşa'nın canı süt istemiş ve Taif'deki Eşref adlı sütçüden süt almak üzere bir asker görevlendirilmiş, Mülazim Nuri'de kendi isteğiyle askerle beraber gitmiş, Eşref'e süt olup olmadığı sorulduğunda, sütçü Bnb.Bekir Efendi'nin süt istediğini ona üç okka ayırdığını ve bir okkasını Mithat Paşa için verebileceğini belirtmiş, Nuri görevli olmayıp askerle beraber gitmiş olduğundan, onun bu hareketi de şüpheyle karşılanmıştı. Olay şöyle devam

²⁷ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, a.g.e., s. 18.

²⁸ Hayrullah Efendinin Risalesi, a.g.e., s. 19,20.

²⁹ " " " s. 21, 22.

³⁰ " " " s. 22.

eder; Hastalığı nedeniyle Mithat Paşa'nın yemeklerini pişiren Arif Ağa'ya nezaret eden Seyid Bey sütün ve rengini ve tadını beğenmez. Sütün tadına bakanlar rahatsızlanırlar. Durum Mithat Paşa'ya bildirilir. Paşa Mülazım Mehmet Ağa'ya; sütün galiba bakır kapta olduğu için bozulduğunu, aynı süttten Bekir Efendi'nin de aldığını ve ona içmemesi için haber verilmesini söyler.³¹

Mehmet Ağa'da sütün zehirli olduğunu belirterek durumu binbaşıya bildirir. Cevaben Bekir Efendi'nin durumu araştıracağını, hak edenlere gerekli cezayı vereceğini anlatır. Halbuki Bnb.Bekir'in kendisine durum haber verilmeden önce arkadaşlarına "sütü içtiler mi? Çabuk tesir eder mi? Acaba oldu bitti mi?"³² dediği Paşalar tarafından hemen öğrenilmişti.

Artık daha da titiz davranan Mithat Paşa'nın hizmetkârı Arif Ağa, Mithat Paşa'nın hastalığı nedeniyle geceleri Paşa'nın odasında kalıp, kendi odasındaki yemek tencerelerine işaret koymakta, odanın anahtarını yanına almaktaydı.³³

Süt olayından onbeş gün sonra Arif Ağa bir sabah yemek tencerelerine koyduğu işaretin bozulmuş olduğunu fark ederek içlerinde bir takım kimyasal maddelerin bulunduğunu Mithat Paşa'ya haber vermişti. Paşa arkadaşlarına durumu anlatmış, yemekler kedi ve köpeklere yedirilmiş (herhalde zehirli olup olmadıklarını anlamak için) kaplar kalaylatılmış ancak hayvanlara bir şey olmadığı için zehirin söz konusu olmadığı sanılmıştı. Halbuki şahadet olayından sonra bu işi yapanların Mülazım Memiş Ağa ile Mülazım Nuri (süt almaya giden) oldukları, pencereden Arif Ağa'nın odasına girerek tencerelere zehir koydukları kendi itiraflarıyla anlaşılmıştı.³⁴

Bunun yanısıra paşaların kahvelerine zehir koyma teşebbüsü sonucu Mahmud Paşa kahve ve nargile içmeyi bile bırakmıştı.³⁵

Talihsiz paşaların ne kadar baskı, zulüm ve eziyet altında oldukları en küçük insani arzularının bile can korkusu altında karşılanmaya çalışıldığı, içtikleri surdan bile kuşku duyan biçare mazlumlard oldukları, güngörmüş, devlete şanla, başarıyla hizmet vermiş kişilerin uğradıkları hakir mağduriyetin ne derecede kötü olduğu ortadadır ve yazıktır. Çektiklerinin ise insanlık açısından yaşanması bir yana düşünülmesi bile acıdır.

Bu olayın hemen akabinde Mekke'den iki bölük asker, iki top, birkaç topçu ile beraber Yedinci Ordu'nun 53. Alayı, çerkes Miralay Mehmet Lütfi kumandasında Taif Kalesi'ne gelmiş³⁶ nöbetçilerin sayısı artırılmış ve olayları iyice anlamak maksadıyla Miralay, Arif Ağa'yı çağırılmıştır.³⁷

³¹ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 24,25.

³² " " " s. 25.

³³ " " " s. 26.

³⁴ " " " s. 27.

³⁵ " " " s. 28.

³⁶ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 28.

³⁷ " " " s. 30.

Miralay, Arif Ağa'ya; "Mithat Paşa'yı zehirlemesini, zehirin de hazır olduğunu eğer bu işi yaparsa kendisine her suretle mükafaat edileceğini, yapmazsa öldürüleceğini ve Mahmud Paşa için başka adam hazır ise de onu da deruhte ettiği halde Mithat Paşa için bin ve Mahmud Paşa için altıyüz altun verileceğini" söyler.³⁸

Böyle bir şeye asla razı olmayan Arif Ağa, Mithat Paşa'yı haberdar eder. Tutukların bir kısmı da Arif Ağa'nın sırf kaleden kurtulmak için bunları uydurduğunu düşünür.³⁹

Mithat Paşa'ya yakın olup, yardım edebilmek için kaleye dönen ve Miralayla işbirliğini yapacağını söyleyerek onları kandıran Arif Ağa'nın bu dönüşü farklı değerlendirilmişti. Halbuki işler daha da kötüye gidiyor, şahadet cinayetini tedbir yetersizliği ile ertesi geceye erteleyenler Arif Ağa'yı bir kez daha sıkıştırıyorlardı.

Şehadetten bir gece önce Yzb.İbrahim ağa ve üç mülazım, Arif Ağa'yı çağırıp, "Bu gece Mithat Paşa'yı bitireceğiz* sana zehir verdik söz verdiği halde almadın. Sen geceleri Paşa'nın yanında yatıyorsun bu gece Paşa'nın oda kapısını bize açacaksın, eğer açmazsan hakkında pek fena olur" derler.⁴⁰

Arif Ağa böyle bir şeyi yapamayacağını belirtirken o sırada yatsı namazından odasına dönmekte olan Mithat Paşa'yı "Aman efendim, inmeyin sizi bu gece bitirecekler hep beraber oturun"⁴¹ diye uyarır. Arif Ağa Miralay'ın emriyle kaleden kışlaya gönderilip, tutukluların tek başlarına hücrede bulunmaları emri Mülazım Memiş tarafından paşalara iletilir. Bu emir bildirildiğinde Mithat Paşa ve Mahmud Paşanın; "Buradan bir yere gitmeyiz, eğer süngü ile çıkarırsanız onu da siz bilirsiniz?" demelerine paşalar "Evet böylece ifade et" diye karşılık vermişlerdi.⁴² (Öbür tutukluların Mithat ve Mahmud Paşaların kararına katılmaları ifade ediliyor.)

Ecel'in, kötü sonun yaklaştığını fark eden talihsiz paşaların çaresizlik içinde kaçınılmaz bir dehşetten kurtulmaya çabalamaları, yaşadıkları aczin ıstırabı, insana hüzünden çok daha farklı duygular hissettirmiyor mu?

Risalede olabildiğince ayrıntı verilerek o gece ve öncesi canlandırılmaya çalışılırken olaylar sıralanmaya devam edilmektedir.

Paşaların odalarına gitmeyi redetmeleri üzerine yanlarına Bekir Efendi gönderilmiş, odaya gelen Bnb, Arif Ağayı kasederek "bu çapkın** söylediği

³⁸ " " " s. 30.

³⁹ " " " s. 31.

* "bitireceğiz" ifadesi ne kadar ilginç ve ne kadar amiyane bir tabir olmuştur.

⁴⁰ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, a.g.e., s. 31.

⁴¹ " " " s.32.

⁴² Hayrullah Efendi'nin Risalesi, a.g.e., s. 33.

** "Çapkın" ifadesi de ne kadar ilgisiz ve amiyane kaçan bir tabir görünümündedir.

sözü bilmiyor. Buradan kurtulmak için şimdi de bu haltı yedi ki deniz suyu pek etmez* müsaade buyrun bunu bir müddet hapis ve terbiye edeyim"⁴³ demişti.

Daha sonra Paşalar, sonlarının geldiğine dair şüphelerinden söz etmişler, Bekir Efendi böyle bir şey olmadığını beyan etmişti.⁴⁴

Bunun üzerine odalarına gitmişlerdi. Paşaların durumun düşündükleri gibi kötü olmadığına inanıp, Bekir Efendi'nin sözlerine kanacak kadar saf olmadıkları muhakkaktır. Risalede bundan sonra şahadet gecesine ve cinayet olayına geçilmektedir.

"...O gece Miralay Mehmed Lütfi ile Bnb.Bekir kışla kapısı yanındaki odada bulunmuşlardır. Evvelce tertib ettikleri vechle mahbusların buldukları dairenin harcı lüzumu kadar asker ile muhasara ve içerde bulunan askere lüzumu kadar cebhane ve iktiza eden talimat iata olunmuş ve yüzbaşı ile üç mülazım dairede bulundurulmuştur..."⁴⁵

"...Binbaşı Bekir de saat altı raddelerinde kışladan kalkıp mahbusların olduğu daireye gelerek evvelce edilen tertip vechile her bir mahbusun oda kapıları önüne ikişer süngülü nefer⁴⁶ konulmuş süngüleri tüfenglerine takılı ve cephaneleri bellerinde olduğu halde ayaklarından postalları çıkartılmış** vesair iktiza eden tedbir icra edilmiştir."⁴⁷

Risale de bu sırada Mahmud Paşa'nın ve Mithat Paşa'nın şahadetlerinde bulunanların adları verilmektedir.

Mithat Paşa'nın ve Mahmud Paşa'nın Şahadet Cinayeti'nde bulunanlar: "Miralay Mehmed Lütfi (kışlada oda da kalmıştır.) Binbaşı Bekir*** (zabitaların odasında bulunup işe nezaret etmiştir.)"⁴⁸

Mithat Paşa'nın şahadet cinayetinde bulunanlar: "Yüzbaşı Çerkes İbrahim, Kumlalı Mülazım Nuri****, Birinci Bölük'ten Edremitli Ahmet Çavuş, Birinci Bölük'ten Yozgatlı Kunduracı İsmail, İkinci Bölük'ten Kütahyalı Mehmed, İkinci Bölük'ten Gümülcineli Receb, Dördüncü Bölük'den Karahisarlı Osman,

* "Deniz suyu pek etmez" ifadesini de yorumlarınıza bırakıyoruz.

⁴³ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 33.

⁴⁴ " " " s. 34.

⁴⁵ " " " s. 35.

⁴⁶ " " " s. 35.

** Herhalde ayak sesi gürültü olmasın diye.

⁴⁷ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 36.

*** Bekir Efendi cinayetten dolayı İkinci Ordu da Ferik olarak Fırka Kumandanlığı'na getirilmiş. (Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 14.)

⁴⁸ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 36.

**** Kumlalı Mülazım Nuri'nin, Uzunçarşılı kitabında aslen Tumlalı, Tabsıra-ı İbret'te Kumleli muhtasar risalede ise Bursa'lı olduğunun belirtildiğine dikkat edersek Bursa'nın Gemlik ilçesine bağlı "Kumla" köyünden olması mümkündür. Belki de bunun için "Kaf"la yazılmıştır. Üstelik Mir'at-ı Hayret'in ikinci cildinde "Kumlalı" olarak geçmektedir. (Mirat-ı Hayret) Kocahanlioğlu, Osman Selim, Mithat Paşa'nın Hatıraları, İstanbul, 1997, s. 373.

İkinci Bölük'ten Edirneli berber İsmail [Bunlarla beraber İkinci Bölge'den Kangırılı (Çankırı) Osman Çavuş isminde birisi daha tefrik olunmuş ise de mumaileyh böyle zulümde bulunmağı hamiyyet-i İslâmiyesine muvafık bulmadığından helaya kaçmış muahheren bunun için hem döğölmüş hem de tekdir olunmuştur.]⁴⁹

Mahmud Paşa'nın Şehadet Cinayeti'nde yer alanlar: "İspartalı Mülazım Memiş, Ödemişli Mülazım Mehmet, İkinci Bölükten Kütahyalı Hasan Çavuş, İkinci Bölükten Karahisarlı Süleyman Çavuş, Dördüncü Bölükten Birinci Onbaşı Antalyalı Mehmed, Birinci Bölükten Karahisarlı Baltacı Osman, Birinci Bölükten Çorumlu Ahmed, Birinci Bölükten Rumelili Samanköylü Ali, Dördüncü Bölükten Dimetokalı berber Mustafa, Dördüncü Bölükten Zileli Ali"^{50*}

Risalede askerlerin hazır oldukları beyan edildikten sonra Şehadet anına geçilmiş.

Mithat Paşa'nın hizmetini gören Arif Ağa daha önce tutuklandığından, Namıkpaşazade Ali Bey, onunla aynı odada kalmaktaydı. Meş'um gece saat altıbuçuk civarında herkes uykudaken odanın kapısı kırılarak Ali Bey dışarı alınmış ve Mithat Paşa boğularak şehid edilmişti.^{51**}

Aynı anda Mahmud Paşa'nın da odasına kapısı kırılarak girilmiş önceden hazırlanan yağlı ve sabunlu ipe eziyet edilerek boğulmuştu.⁵²

Risaleye aynen devam ediyoruz; "...katiller oda kapısını kırdıkları zaman Mahmud Paşa merhum uyanmış ve bunlarla bir müddet uğraşıp^{***} mukavemet edemeyeceğini anladığı vakit (Aman Allah) diye feryad ve figanı asumana çıkarmıştır. Bu feryadı heriçte ve dahilde işitmeyen kalmamıştır!"⁵³

Memlekete ömrü boyunca hizmet eden, vatansever insanlar için ne korkunç, ne ıstıraplı ve ne kadar aşağılayıcı bir son!

Risale bize gece gündüz Azrail'in soğuk nefesini her an hisseden yaşlı, hasta ve biçare insanların sonlarını göre göre, bile bile yaşamlarının fecii

⁴⁹ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 37.

⁵⁰ " " " " " " s. 38.

* Uzunçarşılı kitabında; Muhtasar, Mufassal Risalelerde ve Tabsıra-i Hayret'te Şehadet olayında yer alan İsmail'lerin farklı farklı verildiğini belirtmektedir, *a.g.e.*, s. 98'in dipnotu, No: 1.

⁵¹ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 38.

** 26 Nisan 1301 Çarşamba sabah 6.30 suları.

⁵² Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 39.

*** Yaşlı, hasta, zayıf ve her an ölümü bekleyen bir insanın cellatları karşısında görüp sanıyelerinin geldiğini hissettiği o anı yaşaması, kurtulmak için çırpınması ne kadar korkunç ne kadar acı ve dehşet vericidir. Bu eza ve cefa hangi insana reva görülebilir, o anda hissettiklerine kim tercüman olabilir ki.

⁵³ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 39.

ıstırabını, cellatları geldiğinde duydukları çaresizliğin ve umutsuzluğun ağır hüznünü yansıtmaktadır.

Bunlar tarihin karanlık sayfalarının kanlı satırları değil midir? Bugün hepsini birer olay olarak ama önemli tarihi gerçekler diye algıladığımız, tarihe de sığmayacak bu cinayetler bir idam uygulaması değil bilerek taammüden tasarlanıp gerçekleştirilen bir cürümden başka bir şey olamaz.

Mithat Paşa şehadetinden birkaç gün önce Mahmud Paşa tarafından düşünceli görülmüş ve nedeni sorulduğunda "evet ölümü tefekkür ediyorum. Ölüm denilen şey beş dakikalık bir acıdır. Lâkin hangi ölümle ölmek evlâdır. Asılmak mı, kesilmek mi yoksa kurşun veya gülle ile mi yahud emrazdan biriyle mi ölmek kolaydır? Onu düşünüyorum zira bu kalp eskidir yaş altmış, altmışbeşe geldi. Bundan sonra yaşamak benim için iyi değildir. Bu hastalıkta aradan çıkmış olsaydım pek güzel olurdu lâkin ne yapayım? Ecel gelmemiş...⁵⁴ deyip herkesi hüznün içinde bırakmıştı.*

İşte fecii sonun bilincinde ve ıstırabında söylenmiş tevekkül dolu acı bu feryat, yağlı sicimle kesilen bir nefes olmuştu.

Paşalar şehit olur olmaz şiltelere konulup kışla hastanesinin bitişiğindeki gusulhaneye nakledilmişler sabah ise geceden hazırlanan kabirlerine defnedilmişlerdi.⁵⁵

Paşaların odalarının kapıları ve kilitleri derhal tamir olunup kilitlemiş. iki gün sonra da eşyaları kaldırılıp kilit altına alınmıştı.⁵⁶

Mithat Paşa'nın hasta olduğu sırada ..?..* Efendiye verdiği ve ölümü halinde kefen ve kabir parası olarak kullanılmak üzere düşündüğü "40" altını şehadetinin ertesi günü (Çarşamba) ..?... Efendi Bnb.Bekir'e vermiş ve gerekeni onun yapması gerektiğini söylemişti.⁵⁷

Şehadetten onaltı gün sonra mevsim münasebetiyle*** Vali, Mekke'den Taif'e gelmiş ve beş on gün sonra Mithat Paşa'nın eşyaları çarşıda mezatta satılmış, düzenlenen defter İstanbul'a gönderilmişti.⁵⁸

⁵⁴ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, a.g.e., s. 41.

* Bu sözleri bize Paşa'nın çıban çıktığını geç haber vermesinde üçüncü bir sebep arayabileceğimizi düşündürdü. Belki de böyle bir sona adım adım yaklaşmasının çaresizliğini ve ıstırabını yaşamamak için çıbanın sebep olabileceği ölümü yeğlemişti. Belki çıbanın çektiği aşırı acı sonucu, belki de herhangi bir şekilde çıbanın farkedilmesi sonucu tedavi olmak durumunda kalmıştı. Bunun aslını bilemeyiz ama böyle bir ihtimali de düşünmeden edemiyoruz.

⁵⁵ " " " " , s. 39.

⁵⁶ " " " " , s. 41.

**Risalede bu kişinin adı yoktur. İsim yeri boş bırakılmıştır.

⁵⁷ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, a.g.e., s. 42.

*** Taif Mekke'nin sayfiyesi durumundaydı. Bunun için mevsim nedeniyle Vali Taif'e gelmiş olabilir.

⁵⁸ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, a.g.e., s. 43.

Ancak vefatlarına inanılmayıp (bunlar kaçmıştır, eğer vefat etmişler ise ne suretle hasta olmuşlardır ve hastalıkları ne ise memurlar, hekimler ve ağaları tarafından bir mazbata tanzim olunarak mühür olunsun ve mabeayne gönderilsin)⁵⁹ diye emir verilmişti.

Üstelik “bu işi zaptiyeye havale etmiş olsaydım şimdiye kadar yüz kere icra ederdi” diye de eklenmişti.⁶⁰

Bu olayın ne kadar duyulması önlenilmeye çalışılmışsa da bütün Taif öğrenmişti. Yalnız Taif değil bütün Osmanlı ülkesi duymuştu.⁶¹

Kaçmış olmaları şüphesi üzerine Sultan Abdülhamit Mithat Paşa ile Mahmud Paşa'nın kabirlerini açtırılıp, gönderdiği iki Paşa'nın, merhumlarının yerlerinde olup olmadıklarını görmelerini istemişti.⁶²

Osman Paşa önce naaşların çürümüş olduklarını söylese de Saray'dan gelen sert emir üzerine bizzat kendisi gidip ayrıntılı bir rapor hazırlayacağını söylemiş ve durumu Saray'a bildirmişti.⁶³

Paşaların hastalık neticesinde öldüklerine dair bir telgraf da derhal Saray'a gönderilmişti.⁶⁴

İşin asıl acı ve dramatik tarafı ise ölümlerinden sonra bile rahat bırakılmayan, kabirlerinde bile tacize uğrayan bu talihsiz insanların (bir naaşa gösterilmesi gereken saygıdan bile mahrum bırakılarak) kabirlerinde kafaları kesilmek suretiyle vücutlarından ayrılmış, ispirto dolu bir sandık içinde İstanbul'a gönderilmiş, muayene olunduktan sonra (ölenlerin Mithat Paşa ve Mahmud Paşa olduğuna bu şekilde kanaat getirip emin olduktan sonra) Yıldız Sarayı civarında bir yere defnedilmişti.⁶⁵

Böylece aşırı gayretine feda olan başarılı bir devlet adamı, ileriye gören, yeniliklerden, özgürlükten, adaletten yana bir büyük insan, koca bir çınar devrilip, bu dünyadan göç etmiş oluyordu.

Şairin dediği gibi “Namdar olsun o cihanda da Mithat Paşa.”⁶⁶

⁵⁹ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 43.

⁶⁰ Hayrullah Efendi'nin Risalesi, *a.g.e.*, s. 44.

⁶¹ “ “ s. 44.

⁶² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 68.

⁶³ “ “ s. 69.

⁶⁴ “ “ s. 72.

⁶⁵ “ “ s. 104.

⁶⁶ Mehmet Emin Hilmi Efendi'nin kaside tarzındaki tarihinden son iki beyitin son satırı. Belki bir hayatın da son satırı..